

*Мирослава АНТОНОВИЧ,
доцент Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
випускниця програми ім. Фулбрайта*

Співвідношення понять «народ» і «нація» у національному та міжнародному праві

Аналіз міжнародно-правових актів, національного законодавства, наукової літератури свідчить про те, що єдиного розуміння та уніфікованого використання понять «народ», «нація», «етнічна група» тощо на сьогодні не існує. Багато проблем виникають через те, що ці поняття перекладаються з англійської мови, а тим часом в аналогічній за звучанням терміни в англійській та українській мовах може вкладатися різний зміст. Ми спинимося на проблемах термінологічної відповідності, тлумачення понять «народ» і «нація» в міжнародних та національних правових актах, а також спробуємо проаналізувати співвідношення цих понять в контексті становлення української держави (нації).

У західних джерелах поняття «nation», як правило, має значення «державна», «політична нація», а термін «nationality» означає не національність (йому в англійській мові відповідає ethnicity), а державну приналежність. Пояснюється це тим, що відносна національна однорідність у західних державах була досягнута ще перед дев'ятнадцятим століттям. У Східній же Європі національні відмінності підкреслювалися і навіть до деякої міри плекалися. Цією національною різноманітністю можна було легко виправдати ідею створення нової спільності людей, як, наприклад, «радянського народу» в СРСР.

Поняттєва плутанина простежується вже на рівні термінів «нація» (nation) і «державна» (state). З одного боку, ці терміни часто використовуються як синоніми, наприклад, Ліга Націй була лігою держав, Організація Об'єднаних Націй об'єднує держави. З іншого боку, група вчених, зокрема, В. Коннор наполягає на тому, що «нація» і «державна» далекі від того, щоб бути синонімами. Для В. Коннора нація - це «самопізнавальна» (self-aware),

«самосвідома» (self-conscious), «самовиокремлювана етнічна група» (self-differentiating ethnic group), а націоналізм - це «само-ідентифікація народу з нацією».

Більшість західних політологів стверджують, що держава (nation) може бути ліберальною, в якій поважаються права людини і має місце верховенство права, і національною чи багатонаціональною, що, до речі, також не виключає ні поваги до прав людини, ні верховенства права. Я.Крейчі та В.Велімський у своїй схемі виділяють «етнічну націю», основою якої є мова та поєднана з нею культура, і «політичну націю», основою якої є окрема політична одиниця (держава). Більшість науковців сходяться на тому, що обов'язковим чинником, який свідчить про ідентифікацію групи як нації, є національна самосвідомість мас.

У міжнародно-правових актах також зустрічаємо терміни «народ» і «нація, держава». А саме, в обох Міжнародних пактах 1966 року: «Про громадянські та політичні права» і «Про економічні, соціальні та культурні права» йдеться про право народів на самовизначення. Тлумачення цього терміна в них не наводиться. Аналогічний термін використовується в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам (територіям) та народам 1960 року, в якій підтверджується, що суб'єктом міжнародного права може виступати народ. За народами колоніальних залежних держав визнається найважливіше право бути суб'єктом міжнародних правовідносин, незалежно від того, що їхні національні держави ще не існували. Ця декларація була прийнята 89 голосами за, жодного голосу проти, 9 держав утрималися, саме: Австрія, Бельгія, Домініканська республіка, Франція, Португалія, Південна Африка, Іспанія, Великобританія та США. Декларації, зокрема, ще раз згадується про проголошену в Статі ООН віру в основні права людини, гідність і достоїнство одиної, рівні права чоловіків і жінок, а також великих і малих родів. У 1970 році ГА ООН була прийнята Програма дій з метою повного здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам.

У проекті Декларації ООН щодо дискримінації корінних народів, зокрема, говориться про демілітаризацію земель і

територій корінних народів, яка сприятиме мирові, взаєморозумінню та дружнім відносинам між державами (nations) і народами світу. Підсумковий акт НБСЄ 1975 року вимагає від держав-учасниць діяти в «інтересах народів», вносячи вклад у «сприяння основним правам, економічному і соціальному прогресу і благополуччю всіх народів». Підсумковий акт не тільки вимагає від держав «поважати рівноправ'я і право народів розпоряджатися своєю долею», а й «підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх надій» у всіх областях міжнародного співробітництва.

Підсумковий акт дає чітку відповідь про суть взаємовідносин між народом і державою: «Всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають здійснювати свій внутрішній і зовнішній політичний статус», а також «здійснювати на свій розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток». Незважаючи на те, що суверенні права і обов'язки реалізуються через вищі державні органи влади і управління, держави як «носії» суверенних прав підкоряються волі «володарів» цих прав - своїм народам, яким належать такі найважливіші права, як право на самовизначення, на суверенітет і невтручання, на територіальну недоторканність, право на мир тощо.

У Конституції України використовуються терміни «Український народ», «українська нація», «національні меншини» та «корінні народи». У Преамбулі Конституції дається визначення поняття «Український народ» - громадяни України всіх національностей. Тут же наводиться розмежування понять «українська нація» та «Український народ», а саме: «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...». Отже, поняття «нація» та «народ» українським законодавцем співвідносяться як частина і ціле, видове і родове поняття.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні за Конституцією є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Український народ є власником землі, її надр, атмосферного

повітря, водних та інших природних ресурсів, які знаходяться в межах території України. У текстах присяги народні депутати України та Президент України зобов'язуються дбати про добробут Українського народу. До народу щорічно зобов'язаний звертатися Президент України.

Таке використання термінів «народ» і «нація» у Конституції України не відповідає загальноприйнятому їх співвідношенню. Адже завдяки своїй національній культурі етнічна спільність людей утворює народ, який внаслідок сильного почуття єдності та солідарності і чіткого усвідомлення національної ідентичності перетворюється в націю. Сформувавшись як політична спільність і створивши свою державу, нація перетворюється в політичну націю. Як пише Е.Гелнер, «націоналізм виводить свою символіку зі здорового, джерельно-чистого, сповненого сили життя селян - Volk, народу. Тільки після Французької революції народ став ідентифікуватися з нацією, як правило, поняття нації включало тільки верхівку суспільства на противагу простому люду. У 1919 році С.Петлюра писав, що за два роки український народ перетворився в націю. Тобто використання в Конституції України терміну «Український народ» в розумінні «політичної нації» не відповідає загальноприйнятому використанню терміна «народ».

Поняття «Український народ», «українська нація», «корінні народи» та «національні меншини» використовуються також в ст. 10 Конституції України (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), ст. 11 (національно-культурні проблеми української нації, корінних народів і національних меншин України), ст. 13 (право власності Українського народу), ст. 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства), ст. 54 (право народу на культурну спадщину) та ін.

Те, що поняття «Український народ» за Конституцією України є родовим по відношенню до поняття «українська нація», підтверджується, зокрема, і статтею 11 Конституції, де йдеться про сприяння державою консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також

розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. У цій статті на рівні загальних засад вирішуються два питання. По-перше, конституційно визначається характер та основний зміст політики держави щодо української нації, яка за чисельністю є основою українського народу. Ця політика зумовлена реальними наслідками складного багатовікового історичного розвитку української нації в підневільному стані в складі різних держав. Природно, що після проголошення незалежності український етнос очікує від держави активних заходів щодо поступового вирішення проблем національного відродження. Конституційно закріплено два основних напрями політики держави - сприяння «консолідації та розвитку української нації» як загальному напрям практичної політики та сприяння розвитку «історичної свідомості, традицій і культури» української нації.

По-друге, у ст. 11 конституційно визначаються також характер і мета політики держави щодо корінних народів і національних меншин. Мова йде про сприяння з боку держави розвитку їхньої «етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності». Цією статтею поняття «корінні народи» в українське право запроваджується вперше. Як правило, цей термін позначає категорію національних меншин, яка є самобутньою етнічною групою, що склалася історично і споконвіку проживає на території даної держави. Головна відмінність корінних народів та національних меншин, відповідно до Міжнародної конвенції МОП 1989 року - наявність специфічних прав землевласності чи землекористування в тих регіонах, в яких корінні народи проживають.

У цілому, проблема національних меншин є дуже актуальною для України, на території якої проживають понад 100 національностей. Результати референдуму 1 грудня 1991 року продемонстрували, що незалежність України підтримала не тільки більшість українців, а й більшість росіян та представників інших національностей, які проживають в Україні. Традиції уважного ставлення до прав національних меншин в Україні мають глибоке коріння, починаючи від доби УНР. Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України 1 листопада 1991 року було прийнято

Декларацію прав національностей України, а 25 червня 1992 року - Закон України «Про національні меншини в Україні», які імплементували норми міжнародно-правових актів з прав національних меншин, а в дечому і перевершили їх. Закон визначає національні меншини як групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3), а отже не встановлюються будь-які критерії визначення меншин на зразок розміру, тривалості проживання на території України тощо. Держава гарантує всім національним меншинам права на національну культурну автономію, користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій тощо (ст. 6). Однак, як зазначає М.В.Буроменський, закон ані не дає визначення такої національно-культурної автономії, ані не визначає процедуру та умови її створення.

Попри прогресивне законодавство щодо прав національних меншин в Україні, мають місце проблеми з механізмами його реалізації. Наприклад, ст. 14 Закону України «Про національні меншини в Україні» встановлює, що національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади відповідно до Конституції України, законів про вибори народних депутатів України і депутатів місцевих Рад народних депутатів. Однак у законах про вибори цього права національних громадських об'єднань не передбачено, і жодна національна меншина не може звернутися до суду чи до самої законодавчої влади з цього приводу.

У грудні 1997 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про ратифікацію Рамкової конвенції про захист національних меншин», прийнятої у Страсбурзі 18 квітня 1995 року. Відповідно до ст. 14 цієї Конвенції було прийнято зобов'язання забезпечити особам, які належать до національних меншин, у районах, де вони традиційно або у значній кількості проживають, належні умови для вивчення мови своєї меншини або навчання цією мовою.

Отже, український термін «нація» як ми звикли використовувати його в розумінні «етнічної нації», не відповідає

англійському термінові «nation», що має значення «політична нація», «держава». Відповідно, поняття «nation-building state» своїм еквівалентом має «держава, яка створює політичну націю». Виходячи з тлумачення поняття «Український народ», як воно подається в Конституції України, можемо перефразувати термін «nation-building state» по відношенню до України як «держава, що створює Український народ», як політичну націю західного зразка. Однак, таке використання терміна «народ», як зазначалося, не відповідає загальноприйнятому в міжнародному праві співвідношенню понять «народ» і «нація». Виходячи з термінології, яка використовується в Конституції України, саме через формування «Українського народу» Україна йде до створення політичної нації західного зразка. Очевидно, для того, щоб уникнути термінологічної плутанини, варто було б говорити про створення української політичної нації (Ukrainian nation), без чого Україна не зможе увійти в Європейське Співтовариство як рівноправна держава.

Чи створена сьогодні в Україні політична нація і чи можемо говорити, що формування української нації, яка за термінологією міжнародного права є титульною нацією в Україні, є довершеним фактом? З одного боку, для створення та уособлення з державою політичній нації необхідно, щоб національна мова стала державною мовою, національна культура - офіційною культурою, національні свята - державними святами, національні символи - державними символами тощо. На законодавчому рівні ці питання в основному врегульовано, хоча очевидно, що для того, щоб кожен громадянин України ідентифікував себе українцем, аналогічно тому, як кожен громадянин Бельгії є бельгійцем, потрібно ще багато зусиль як з боку самої держави, так і з боку громадян.

З іншого боку, для великої частини українського етносу національна ідентифікація залишається проблемою. Це не дивно, оскільки століттями заперечувалася національна ідентичність українського народу, зазнавали переслідувань українська мова і національна культура. Звичайно, визнавалося існування українських звичаїв, літератури українською мовою (це заперечити

було неможливо), але «їх вважали чимось таким, що існує на етнографічному рівні, а культура освіченого суспільства - це, звичайно, російська культура. Українського ж інтелігента в Петері чи в Білокам'яній називали не інакше, як «мазепинець». Пізніше, як пише відомий історик С.Кульчицький, чіпляли ярлики «петлюрівця», «бандерівця». За таких умов, коли за національну свідомість людину фізично знищували, важко очікувати відродження української самосвідомості за десять років, хоча ознаки цього процесу очевидні.

Отже, в Україні паралельно відбувається формування як української політичної нації (за термінологією Конституції України - Українського народу), так і української нації, яка є титульною нацією держави Україна.